Мухтар һәәәтдә һәәгәй ешитди, бачысынын өә гаҗыныны сыныг-салгаг машынынын сосини дорнал таныды, оларын өө гулу кидиннии аллаҗый дилхор олду. Фикирлюшди ки, ґөгин бу Муршуд ДЕНО тоҗуг-чуҗа илю кәлиб, јаныныа да арагы. Ебәнә заман овоолча бачысы галхды, алинда һазыр јемак-ичмәк, һәмишә олдуґу кими. Далыына да јекопор Муршуд. Мушуд јыґралаҗа-јыґралаҗа дуз онун үстүнә јериди:

— Сәнинлә вурмага кәлмишәм, өзүм өлүм, вурмасам, санки она биламорам. Еһ, бу фикиннии јыґ-ґаҗ ешитдә, нә јеҗ-ичә... Ешитмишәм ганын гарадмр, гарашчаны, бу дунјаны сән гуруб-дузәлдән дәнилсән, јунда нечә варсы, валлаһ-биллаһ, ело да галачар. Өзүм өлүм, хејри јохдур. Ај Мухтар, ело бу ејванда ојлашок, Фатма, һаҗа кедирсән, кәтир бура оларды, машында да галыб, тез ела...

Сүфрә ачыды, Мухтар истар-истәмә столун арасына кечди, бачысынын тезтез она дикилән өө'нәлиә бахышларындан баша дүшдү ки, һәр шеји биларлар. Тәсәлли, арыы вермәк үчүн кәлибләр. Еһ, Муршуд ејнә-ејнә, ачачар, онсуз да чәнәдән мөһкәмдир, инди кол ону сахла, ґөрүм, нечә сахлајачагсан. Мухтарын арадан Кулнар да гатмаґалы, кәдәрли, бачысы илю бирлиндә сүфрәјә тәнгиш, көј-кәјәрти дүзүрду. Елә ки һамы сүфрәнин баШына јығылды, Муршуд арагы ачыб сүзду, үмумн саглыг јериб инди, иккинчинин да ичиндән сонра башлады, ону башлајыр:

— Ај Мухтар, мешә сәнә белә әзиздир? Чаныдан, ушагындан, евиндән-ешијиндән? Кедиб һөкумәтә һөкумәтлиг, етмәјәчәксә ки... Дејирлар, һөрәлиҗ кәс, кәс дә. Өзүм өлүм, бүнјузун кичиниф. Ешитмишәм ки, бу ґаҗнох јатиб, јаман адамдыр, чәнәтиә мәсәләсини гутрарасан. Дејир агачлары кәс, кәс дә, чаным. Сәндән өз кедир?! Ешидирсән мәни?! Агта дејир сәр дорәјә, сүґ! Буна кора ґоја јаҗыы елә, торслиҗ да бурах! Бу өчлафлары мән јахшы таныјырам, инсаф-мәрәф билән зибил дејилдир. Гансыдырлар... Өзүм өлүм, хејри јохдур.

Мухтар гулак асыр, бачысы тәнгиф, оґурлы разылашмаса да, ґөтирә да етмирди, Јемок-ичмәк узун чәкди. Муршуд инчинчә дәнә да чөлдә, аввалки сөзләрини өксинә кетди:

— Ешши, һамыны гул етмәк истәјирлар, өз ґодор «бәш үстә», «бәли» демәк олар?! Мухтар, јаныныздакы ки, сән бәјләрдән кимсә сөрт чәваб вермисән! Бир тәрәфә баханда — дуз елә... сән, алынды-зәд дејил ки... О да бизим кими адамдыр 'да! Бир кишн ахтарыр ки, бу өчлафлары гатлајыб дининә алыша тоҗуні. Чох гудурублар. Һамбыг үчүн ај галҗ чәмаатын дорнисини соҗуілар. Даһа мешони нијә гырмаг?! Мухтар, чаныы һагты, дуз кәлјирсән, бу күн мешони гыран сәһән чәмаатын өөјүн гырар! Өзүм өлүм, дуз дејирәм! Бир шеј вар ки, чалыш, өзүнү ґоруґ, ело олсун ки, но шиш јаҗысын, но кабаб...

Ґонаглар кединдән сонра Кулнар Мухтара бахмадан јенә гашагбагы дилләндә:

— Атам әкин елямишди. Бәјләрдә дејирдиләр ки, ағлыны башына јығсын.

— Һардан биләдин? —

— Чүнки ағлыны итирмәләр белә дејирлар...

— Ешитмишәм ки, һәлә ағлыны итирмәмисән.

— Итирмишәм бәлкә?! Кимин көзүндә нечә... Атана һөрмәтим бөјүкдүр. Горхурам ки, сөзүнә өмөл едә биләмәјим...

— Наһар! Нә газаначагсан?! Атам биләр нә дејир, бәш јерә сәнә хәбәр көндәрмәз. Онун сөзүнү јерә салма, Мухтар!

— Еһ, Кулнар, бирини биларсән, бешини јох...

— Атам дејир ки, Мухтар замана әдәмдә дә охшамыр. Елә бөјүк башга планетдән кәлиб.

— Пиздир мәкәр?! Һамы бир чүр ола биләмәз. Атан да бәзән әәнин хошума кәлмир...

— Наһар! — Кулнар һирсләнди. — Атам һәмишә һамыја ај түтүр, көмәк едир... Нијә хошума кәлмир?!

— Дедим, бә'зән...

— Бә'зән! Атам сәнә ај көмәк едиб?!

— Јох! Јох ки, иннар етмә...

— Јох! Ај Мухтар, ешитдә, Кулнар јенә гашагбагы јатар отагына кечди.

Мухтар јатмаг истәсә дә, узун мүддәт оны јуху апармады.

* * *

Кеч јатмасына бахмајараг тез да ојанды, кечиниб ону түфәнкини көтүрүб евдән чыхан кими пөрәлиҗ тәрәф јолланды. Бу пөрәлик евләриндән бир километр узаглыгда. Бу ики кәнди бир-бириндән башлангычында салынмышды. Мухтар сәһәрин ачаг ишыгында көрпә фысыллары көрүб елә көврәдиләр ки, ағ галды јуҗ кими ачласын. Он ил әввәл әкилән фысылларын ичә дәнә бөјүк иди, әмәлгә-баШы чаван мешә көврәлмишдиләр. Мухтар бура чатанда бојаҗої мәтәр ким ачыламышды. Бунлары гамаг, өөнә етмәк... Јох, јох... Өз-өзүнә гышгырды. Һеч заман! Гоҗмаг! Туфәнкини чыхарыб ачмаг ичә дәнә дә тәјриди ки, өзүнү кучә саламаг. «Ло'нет шеј»тә дејә јенә туфәнки јенә чәкиниб көкрәк ичә чаван фысылларын арасы илә кетмәјә баҗлады. Машын саси ешидиб дикәниди. Сүбһүн бу вахтын да бура машын нә көзәр? Һардан кәлир?! Сәс кет-кедә јахынлашаныды. Мухтар кәлгуларын арасына кирди. Чыплаг будаглар ону тамам кизләди дәнилди. Јумуш јолун мешәә дөнән јериндә јүк машынынын дајандығы иди, үстүндә ики балталы, чишмәдә ики дә беш адамын дүшдүјүну көрдүкдә бир ан көзләриниә јумду ки ајдынча ешидилән сөзләр гулагы на чатды: «Бах бу ағачлары гырын, токмаг бәкмәзләчә чох!» Мухтар туфәнкини по вахт көјә тушладығынны по вахт тотиҗи чөкдијини билмәди. Мешәдә долан кәрәкәтә күчлү өкс-сәдә верди ки машындан дүшөнлөрин да галдыгы бәрә јарылсын. Өәләриндә көләммиш әлиндә туфәнк тутан бир адамын чаван фысдыгларын бөјрүндә дајандығыны көрдүләр. Онлардан бири — нисбәтән јашлысы, бурнунун алтында назик кәарат шөкілмә бығы олан, гарајлы бир адам ирәли чыхды.

— Мухтар, сәнсән?

— Мән Мухтарам, бәс сән кимсән?

— Мәнм таныјырсан?

— Јох!

— Инди таныјарсан! — кишн өдә илә гәбаға кәлиб Мухтарын гаршысында дајанды. — Јенә таныјмадын?!

Мухтар илк бахышдан онуна таныиса да, Сәнин бөјүк бир ағ кондорсан. Еһ, бу фиҗ дунјанын нә ајлы ет?.. Һеч нәји... Ешитмишәм ганын гарадмр, гарашчаны, бу дунјаны сән гуруб-дузәлдән дәнилсән, јунда нечә варсы, валлаһ-биллаһ, ело да галачар. Өзүм өлүм, хејри јохдур. Ај Мухтар, ело бу ејванда ојлошок, Фатма, һаҗа кедирсән, кәтир бура оларды, машында да галыб, тез ела...

Сүфрә ачыды, Мухтар истар-истәмә столун арасына кечди, бачысынын тезтез она дикилән өө'нәлиә бахышларындан баша дүшдү ки, һәр шеји биларлар. Тәсәлли, арыы вермәк үчүн кәлибләр. Еһ, Муршуд ејнә-ејнә, ачачар, онсуз да чәнәдән мөһкәмдир, инди кол ону сахла, ґөрүм, нечә сахлајачагсан. Мухтарын арадан Кулнар да гатмаґалы, кәдәрли, бачысы илю бирлиндә сүфрәјә тәнгиш, көј-кәјәрти дүзүрду. Елә ки һамы сүфрәнин башына јығылды, Муршуд арагы ачыб сүзду, үмумн саглыг јериб инди, иккинчинин да ичиндән сонра башлады, ону башлајыр:

— Ај Мухтар, мешә сәнә белә әзиздир? Чаныдан, ушагындан, евиндән-ешијиндән? Кедиб һөкумәтә һөкумәтлиг, етмәјәчәксә ки... Дејирлар, һөрәлиҗ кәс, кәс дә. Өзүм өлүм, бүнјузун кичиниф. Ешитмишәм ки, бу ґаҗнох јатиб, јаман адамдыр, чәнәтиә мәсәләсини гутрарасан. Дејир агачлары кәс, кәс дә, чаным. Сәндән өз кедир?! Ешидирсән мәни?! Агта дејир сәр дорәјә, сүґ! Буна кора ґоја јаҗы елә, торслиҗ да бурах! Бу өчлафлары мән јахшы таныјырам, инсаф-мәрәф билән зибил дејилдир. Гансыдырлар... Өзүм өлүм, хејри јохдур.

Мухтар гулак асыр, бачысы тәнгиф, оґурлы разылашмаса да, ґөтирә да етмирди, Јемок-ичмәк узун чәкди. Муршуд инчинчә дәнә да чөлдә, аввалки сөзләрини өксинә кетди:

— Ешши, һамыны гул етмәк истәјирлар, өз ґодор «бәш үстә», «бәли» демәк олар?! Мухтар, јаныныздакы ки, сән бәјләрдән кимсә сөрт чәваб вермисән! Бир тәрәфә баханда — дуз елә... сән, алынды-зәд дејил ки... О да бизим кими адамдыр 'да! Бир кишн ахтарыр ки, бу өчлафлары гатлајыб дининә алыша тоҗуні. Чох гудурублар. Һамбыг үчүн ај галҗ чәмаатын дорнисини соҗуілар. Даһа мешони нијә гырмаг?! Мухтар, чаныы һагты, дуз кәлјирсән, бу күн мешони гыран сәһән чәмаатын өөјүн гырар! Өзүм өлүм, дуз дејирәм! Бир шеј вар ки, чалыш, өзүнү ґоруґ, ело олсун ки, но шиш јаҗысын, но кабаб...

Ґонаглар кединдән сонра Кулнар Мухтара бахмадан јенә гашагбагы дилләндә:

— Атам әкин елямишди. Бәјләрдә дејирдиләр ки, ағлыны башына јығсын.

— Һардан биләдин? —

— Чүнки ағлыны итирмәләр белә дејирлар...

— Ешитмишәм ки, һәлә ағлыны итирмәмисән.

— Итирмишәм бәлкә?! Кимин көзүндә нечә... Атана һөрмәтим бөјүкдүр. Горхурам ки, сөзүнә өмөл едә биләмәјим...

— Наһар! Нә газаначагсан?! Атам биләр нә дејир, бәш јерә сәнә хәбәр көндәрмәз. Онун сөзүнү јерә салма, Мухтар!

— Еһ, Кулнар, бирини биларсән, бешини јох...

— Атам дејир ки, Мухтар замана әдәмдә дә охшамыр. Елә бөјүк башга планетдән кәлиб.

— Пиздир мәкәр?! Һамы бир чүр ола биләмәз. Атан да бәзән әәнин хошума кәлмир...

— Наһар! — Кулнар һирсләнди. — Атам һәмишә һамыја ај түтүр, көмәк едир... Нијә хошума кәлмир?!

— Дедим, бә'зән...

— Бә'зән! Атам сәнә ај көмәк едиб?!

— Јох! Јох ки, иннар етмә...

— Јох! Ај Мухтар, ешитдә, Кулнар јенә гашагбагы јатар отагына кечди.

Мухтар јатмаг истәсә дә, узун мүддәт оны јуху апармады.

* * *

Кеч јатмасына бахмајараг тез да ојанды, кечиниб ону түфәнкини көтүрүб евдән чыхан кими пөрәлиҗ тәрәф јолланды. Бу пөрәлик евләриндән бир километр узаглыгда. Бу ики кәнди бир-бириндән башлангычында салынмышды. Мухтар сәһәрин ачаг ишыгында көрпә фысыллары көрүб елә көврәдиләр ки, ағ галды јуҗ кими ачласын. Он ил әввәл әкилән фысдыгларын ичә дәнә бөјүк иди, әмәлгә-баШы чаван мешә көврәлмишдиләр. Мухтар бура чатанда бојаҗої мәтәр ким ачыламышды. Бунлары гамаг, өөнә етмәк... Јох, јох... Өз-өзүнә гышгырды. Һеч заман! Гоҗмаг! Туфәнкини чыхарыб ачмаг ичә дәнә дә тәјриди ки, өзүнү кучә саламаг. «Ло'нет шеј»тә дејә јенә туфәнки јенә чәкиниб көкрәк ичә чаван фысдыгларын арасы илә кетмәјә баҗлады. Машын саси ешидиб дикәниди. Сүбһүн бу вахтын да бура машын нә көзәр? Һардан кәлир?! Сәс кет-кедә јахынлашаныды. Мухтар кәлгуларын арасына кирди. Чыплаг будаглар ону тамам кизләди дәнилди. Јумуш јолун мешә дөнән јериндә јүк машынынын дајандығы иди, үстүндә ики балталы, чишмәдә ики дә беш адамын дүшдүјүну көрдүкдә бир ан көзләриниә јумду ки ајдынча ешидилән сөзләр гулагы на чатды: «Бах бу ағачлары гырын, токмаг бәкмәзләчә чох!» Мухтар туфәнкини по вахт көјә тушладығынны по вахт тотиҗи чөкдијини билмәди. Мешәдә долан кәрәкәтә күчлү өкс-сәдә верди ки машындан дүшөнлөрин да гаҗәәдән агаппар агардығынны, өзүнү тамам унутдуґуну көрүб чавад вермәјин мә'насы олдуґуну анлады, санкі-санки архаја доныу:

— Сиз јатышырсыныз җ ерини јетирин! — Бир аз да јахын кәлиб әлини Мухтарын чијнинә гојмаг истәди.

— Кедәк, Мухтар, о тәрәфә, сөһбәт едәк!

Мухтар илан көрмүш кими көрп сычрады, туфәнкини көҗә галдыгы чахмағы шаггылдатды ва бағыды:

— Рәдд олун бурдан! Тез! Нечә кәлмисиниз, елә чө чыхыб кедин!

Бәјаг тапшырыг аланлар дајандылар. Назик бығлы кишн јенә мүлајим бир сөз ла:

— Мухтар! — деди. — Бу нәдир ,мән бир дост кими... Нә етдијини бир дүшүн, ахы мән рәјкомун тапшырышлы Јеринә јетирирәм. Баша дүшдүмү? Рәјкомун...

— Дедим ки, рәдд олун кедин!

Бәјаг дост кими, мүлајим данышан бир адам дәјишиб сәртләшди, ґәзәбла гышгырды:

— Сәсинин јоґун јеринә салма, ај јазыг, сабаһ чүчә кими катбин габағында ґөзләјәчәксән. Мәнім үстүнә гышгырмаг асандыр, көһнә вәрдишиндир. Бурнуә овуланда, ишдән гоВуланда нә ләјчәксән?

О доноґ машына тәрәф кедә-кедә әлини јеллајиб һамынынмәјә чағырды. Машын уґулдајыб јаваш-јаваш узаглашанда Мухтар сәһәрин ачаг ишыгында көрдү ки, Јуҗуні ишдә дајанмыш, туфәнки ашағы салыб бәјаг көрүјү адамы — Мундирәддини, рәјкомда ишләдијини, фысдыг көрпәләринин сачларындакы өлөјинә сөјунуру, онун јериндә ев тикдирмәк истәдијини хатырлады. О заман Мухтар мешә идарәсинә тә'јин олунмушду ва бу јердә ев тикиләмәсинә һеч кимә иҗазә вермирди. О вахт Мундирәддин истәјінә наил олмамышды Мухтары мәнкәм һәдәлоди. Јахшы ки, ґәзәбдән агаппар агардығынны, өзүнү тамам унутдуґуну көрүб чавад вермәјин мә'насы олдуґуну анлады, санкі-санки архаја доныу:

— Сиз јатышырсыныз җ ерини јетирин! — Бир аз да јахын кәлиб әлини Мухтарын чијнинә гојмаг истәди.

— Кедәк, Мухтар, о тәрәфә, сөһбәт едәк!

Мухтар илан көрмүш кими көрп сычрады, туфәнкини көҗә галдыгы чахмағы шаггылдатды ва бағыды:

— Рәдд олун бурдан! Тез! Нечә кәлмисиниз, елә чө чыхыб кедин!

Бәјаг тапшырыг аланлар дајандылар. Назик бығлы кишн јенә мүлајим бир сөз ла:

— Мухтар! — деди. — Бу нәдир ,мән бир дост кими... Нә етдијини бир дүшүн, ахы мән рәјкомун тапшырышлы Јеринә јетирирәм. Баша дүшдүмү? Рәјкомун...

— Дедим ки, рәдд олун кедин!

Бәјаг дост кими, мүлајим данышан бир адам дәјишиб сәртләшди, ґәзәбла гышгырды:

— Сәсинин јоґун јеринә салма, ај јазыг, сабаһ чүчә кими катбин габағында ґөзләјәчәксән. Мәнім үстүнә гышгырмаг асандыр, көһнә вәрдишиндир. Бурнуә овуланда, ишдән гоВуланда нә ләјчәксән?

О доноґ машына тәрәф кедә-кедә әлини јеллајиб һамынынмәјә чағырды. Машын уґулдајыб јаваш-јаваш узаглашанда Мухтар сәһәрин ачаг ишыгында көрдү ки, Јуҗуні ишдә дајанмыш, туфәнки ашағы салыб бәјаг көрүјү адамы — Мундирәддини, рәјкомда ишләдијини, фысдыг көрпәләринин сачларындакы өлөјинә сөјунуру, онун јериндә ев тикдирмәк истәдијини хатырлады. О заман Мухтар мешә идарәсинә тә'јин олунмушду ва бу јердә ев тикиләмәсинә һеч кимә иҗазә вермирди. О вахт Мундирәддин истәјінә наил олмамышды Мухтары мәнкәм һәдәлоди. Јахшы ки, Зијад Мухтары мудафиәјә галхды, јохса һәр шеј көрсинә ола биләрди. Зијад галынатасынын јахын адамы иди, о да рәјкомда ишләјирди, нүфүзу бөјүк олдуґундан Мундирәддин көрә чәкиләмәјә мәчбур олду. Мухтар бунлары јаҗа салыб фикирләширди: «Сују буландыран одур, Мундирәддин! Бу јолла мәндән интигам алыр. Онсуз да чамаат ону Мундирәддин кими көрмүр. Өјби јох, нә олур олсун, гојмајачаам, о дөфәки кими инад кәстәрәчәјәм».

Мухтар титрәјә-титрәјә ева гајтды. Өзүнү бәрәкәт ичинә атыб, ґорхурам ки, чәтин гутарасан...

— Зијад, чалышарам бир шеј фикирләшим...

— Сонра кеч олачаг, кеч! Гара јолка јахшыландан сонра... Һа чапала, һеч нә чыхмаз!

Бир нечә күндән сонра рәјон фаалларынын јығынчағы чағырылды ва бу күнләрдә Мухтарла олагадар сөз-сөбәт ајаг алыб һәр јери кәзди. Јығынчаға дә'вәт олунан Мухтар тәрәддүдлә дүшүнмәјә баШлады. Кетсин, кетмәсин? Зијадын јанына, кәлмәсини јанына сөјләмәк тәрәддүдлөрдә јоҗ. Јанына да, сәрт данышан катиб Мухтарын нә адыны чәкди, нә да ону тәнгид атешинә тутмады. Мухтар рәјаәт нөгтәсә алыб, «гуртардым» дејә фикирлюшдү. Мундирәддин тәрбијә галханда иса сәһв етдијини баШа дүшдү. Мундирәддин, ґөрүнүр, ґорхуду ки, Мухтар атасынын јандырды, бүтүн һәрәкәтләрини коммунистә јарашмајан бир һәрәкәт кими дамғалајыб,